

تحلیلی برنظم فضایی محله‌های شهرهای اسلامی-ایرانی (مورد مطالعه: شهر قم)

محمد محیط آرا

دانشجوی دکتری دانشگاه آزاد اسلامی واحد ملایر و مدرس دانشگاه فرهنگیان

m.mohit14@chmail.ir

عباس ملک حسینی

دانشیار گروه جغرافیا و برنامه ریزی شهری دانشگاه آزاد واحد ملایر

مجید شمس

استاد گروه جغرافیا و برنامه ریزی شهری دانشگاه آزاد اسلامی ملایر

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۶/۲۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۲/۲۹

چکیده

اصول حاکم بر شهرهای اسلامی-ایرانی در گذشته‌ی قبل از مدرنیسم حکایت از وجود وحدتی جامع بانظم سلسله‌مراتبی بین اجزا و عناصر از جزء به کل و یا بالعکس است. سیر حرکت از درون خانه (حریم خصوصی) تا مرکز محله (فضای نیمه عمومی) و سپس تا مرکز شهر (فضای عمومی) و یا از مرکز شهر تا درون خانه و آغاز سلسله‌مراتبی دیگر و ساخت فضایی و ساختار کالبدی متناسب با کرامت وجودی انسان و در جهت تقویت خانواده و تعاملات اجتماعی، ساماندهی شده است. نظم فضایی و سلسله‌مراتبی در شهر اسلامی-ایرانی با دو عنصر اساسی دسترسی و مرکزیت دارای هویت و معنا فضایی می‌گردد. وهمان نقش مهم مرکز شهر در مرکز محله نیز با محوریت مسجد محله برای ایجاد وحدت اجتماعی و فضایی تکرار می‌شود. هدف شرع مقدس علاوه بر آثار متنوع اجتماعی-اقتصادی و فرهنگی پیامد مهم سیاسی و تشکیل جلوه‌ای از شکوه اجتماع و همبستگی آن‌ها بنام «امت اسلامی» است. توجه به اصول فضایی حاکم بر محله‌ی سنتی در شهرهای اسلامی-ایرانی می‌تواند بسیاری از مشکلات اجتماعی و فرهنگی برآمده از اصول حاکم بر شهر مدرن همچون دوری و بی‌خبری مردم از هم‌دیگر در تراکم‌های سنگین آن و ده‌ها مشکل دیگر بکاهد؛ و بستر پایداری اجتماعی-فضایی شهرهای اسلامی-ایرانی را فراهم کند. این پژوهش با انتخاب هدفمند چهار نوع محله‌ی سکونتگاه با مختصات زمانی-مکانی تشکیل‌شده و شرایط کالبدی متفاوت در شهر اسلامی-ایرانی قم به بررسی و تحلیل و باهدف مقایسه آن‌ها از لحاظ شاخص‌های نظم فضایی و میزان پایداری پرداخته است؛ و با روش پیمایشی از نوع مقایسه‌ای و توصیفی-تحلیلی به بررسی موضوع پرداخته است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد شاخص‌های پایداری فضایی-کالبدی محله‌ی سنتی همچون چهار مردان، با محلات مدرن همچون پردیسان دارای تفاوت معناداری است.

واژگان کلیدی: فضای شهری، سلسله‌مراتب، مرکزیت، محله، شهر اسلامی-ایرانی

مقدمه

در گذشته ساختار فضایی هریک از محلات شهری به‌ویژه در بافت‌های قدیمی شهرهای ایرانی، از یک انسجام فضایی برخوردار بود؛ به‌طوری‌که این نوع ساختار فضایی که حدود محله را مشخص می‌کرد و آن را از سایر محلات متمایز می‌ساخت... ساختار فضایی مشخص به افزایش احساس تعلق می‌انجامید و زمینه مناسبی برای کنترل و نظارت اجتماعی به وجود می‌آورد. (صالحی، ۱۳۸۷، ص. ۶۴-۶۵) اما در بافت‌های حاصل از طرح‌های جدید شهری متأثر از حاکمیت تفکر مدرن بر شهر و شهرنشینی جدید بستر بسیاری از ناپایداری‌های اجتماعی وجدانی گزینی‌های مشکل‌زا و مغایر با اصول اجتماعی دین اسلام را فراهم کرده است.

. در الگوهای جدید محله‌ای یا واحدهای همسایگی غالباً مرتفع شهرها اگرچه مشکلاتی از زندگی امروز را ممکن است حل کنند، اما با حذف یکسری قوانین نانوشته و اصول کالبدی حاکم بر شهر و محلات سنتی مشکلات بزرگ‌تری همچون غریبی، عدم اعتماد و مشارکت، ناامنی، روابط خانوادگی ناپایدار و... را دامن زده‌اند پژوهشگر شهر اسلامی-ایرانی دکتر سیروس شفقی شهر اسلامی را بر اساس رکن محلات؛ مجموعه‌ای از مناطق و محلات متجانس می‌داند که هویت، مذهب و قومیت خود را برای قرن‌ها همچنان حفظ کرده‌اند. مردم در محله‌های خود دارای روابط نزدیک همسایگی و همبستگی در ایمان و اعتقاد بودند و جالب‌ترین خصیصه محلات در شهرهای سنتی ایران عدم تفکیک طبقات اجتماعی در آن‌ها بود. از نظر او محله‌های شهر اسلامی با یک جدایی گزینی و خلوت‌گزینی و بر اساس زندگی خصوصی و احساسات مذهبی نسبت به حریم خانواده شکل گرفته است. بدین‌سان که زندگی عمومی و خصوصی مردم شهرها از هم کاملاً جداست و زندگی خصوصی در بخش داخلی محله مسکن و حیاط خلاصه می‌شد نه در خیابان‌ها (آن‌چنان‌که در شهرهای اروپا می‌بینیم)...

بررسی بافت کهن کرمان در دو مقیاس محله و خانه «به‌وسیله آقایان عبدالحمید نقره‌کار و همکاران او صورت گرفته که معتقدند: دین اسلام اصول ویژه‌ای را در حوزه‌های مختلف محیط فیزیکی به‌منظور از حمایت از ارزش‌های اجتماعی اسلام، تدوین نموده است؛ و در حوزه شهری، دیدگاه شریعت اسلام بر این است که برنامه‌ریزی و نظارت بر «ساخت محیط بایستی با اصول اجتماعی اسلام هماهنگ باشد.

در ضرورت و اهمیت پرداختن به ساختار فضایی و کالبدی شهر متناسب با اصول اجتماعی اسلام، همین بس که هر روز علی‌رغم مرفه‌تر شدن و توسعه شهرها و امکانات و خدمات به‌ویژه در شهرهای بزرگ بر دامنه ناپایداری‌ها به‌ویژه در عرصه اجتماعی افزوده می‌گردد؛ و برنامه‌ریزان و متخصصان را با سئوالات متعدد و

پیچیده‌تری همچون نقش فضاها شهری در ناپایداری‌های اجتماعی والگوهای مطلوبی از شرایط فضایی به‌ویژه در سطح محلات چگونه می‌تواند باشد؟

بیان مسئله: محله‌های شهری اساس توسعه روابط و بنیاد سازمان‌دهی نظام شهری تلقی می‌شوند. (موسوی، ۱۳۹۱، ص. ۷۰) در شهر اسلامی با توجه به نیازهای فرهنگی مدرن از معیارهای ساختی که داشتند دور شدند و مشکلات عدیده‌ای در شهر اسلامی به وجود آمد (Eben Saleh, 2000) در نظام شهری مدرن نوعی جدایی‌گزینی و یا ازهم‌گسیختگی اجتماعی کم‌سابقه مشاهده می‌شود؛ که به نظر می‌رسد ساختارهای کالبدی-فضایی جدید و حذف اصول و نظام محله‌ای سنتی در بروز این ویژگی‌ها بی‌تأثیر نبوده‌اند؛ اما در شهر اسلامی-ایرانی فضاها شهری به‌ویژه محله‌های سنتی عاملی مهم در شکل‌دهی به رفتار مردم در چارچوب احکام اسلامی هستند؛ و در یک نظام سلسله‌مراتبی از فضاها و ساخت فضایی متناسب با کرامت و جود انسان و در جهت تقویت خانواده و تعاملات اجتماعی، ساماندهی شده است؛ و نظم فضایی و سلسله‌مراتبی در شهر اسلامی - ایرانی با دو عنصر اساسی دسترسی و مرکزیت دارای هویت و معنای فضایی می‌گردند؛ و بستری مناسب برای افزایش برخوردها و تعاملات اجتماعی و نتایج مطلوب دیگر همچون افزایش تعاون و امنیت و در سطح واحدهای اجتماعی و به تبع آن کل شهر می‌گردد. به نظر می‌رسد. توجه به اصول فضایی حاکم بر محله‌ی سنتی در شهرهای اسلامی-ایرانی می‌تواند بسیاری از مشکلات اجتماعی و فرهنگی برآمده از اصول حاکم بر شهر مدرن همچون دوری و بی‌خبری مردم ازهم‌دیگر در تراکم‌های سنگین آن و دهها مشکل دیگر بکاهد.

پیشینه و مبانی نظری: «نظریه‌پردازی و مکاتب جغرافیایی از جغرافیای جبرگرا تا جغرافیای فرهنگی، جغرافیا به‌منزله علم فضایی، جغرافیای فراساختاری و جغرافیای اکولوژیک از برناردو ارتیوس تا هاروی، کاستلز و مسی؛ و از اوان شکل‌گیری علم جغرافیا تا امروز همگی در پی آن بوده‌اند که هریک از دیدگاه و چشم‌انداز فلسفی و نظری خودشان، به شناخت چگونگی تعامل انسان اجتماعی با محیط زندگی‌اش و در نتیجه ساختار فضایی حاصل از آن نائل گردند». (کاظمیان، ۱۳۸۳، ص. ۲)

کلرنس پری محلات سنتی را یکی از پایه‌های برنامه‌ریزی شهرهای جدید معرفی کرد. (Rohe.william.M, 2009) ماهیت و شکل فضا و مکان خود از موضوعات مهم در شناخت از محله است. در پی طرح اهمیت نقش فضا در مطالعات شهری، ساختارگرایان به‌ویژه کسانی که متأثر از دیدگاه گیدنز (جامعه‌شناس معاصر انگلیسی) بوده‌اند متوجه توانایی بالقوه این مفهوم در ارائه شناخت کامل از بازسازی اقتصادی و ترکیب اجتماعی شدند. گیدنز بر این موضوع تأکید داشته است که «روند ساختاربندی در چارچوب فضا-مکان شناخته می‌شود از نظر او مکان‌ها به مسئله استفاده از فضا به‌منظور تمهید جایگاه اجتماعی برای

تعامل بازمی‌گردد. (Giddense, 1984, p. 118) به‌طور اساسی محله به محدوده‌ای اطلاق می‌شود که در آن فضا به‌عنوان بخشی از تعامل بین انسان و ساختارها تعبیر می‌شود. (مدنی پور، ۱۳۷۹) طبق نظر «کوک» «ویژگی‌های محیطی در سطح محله‌ها نقش اساسی را در سازماندهی رفتار مردم و نیز سازمان‌های اجتماعی دارد کوک محله را جایی می‌داند که» بخش مهمی از کار و رفتار شهروندان در آن وجود دارد (Cook, 1980) محله زمینه‌ی هویت برای شهر و احساس تعلق برای شهروندان با ساختار فضایی خود به وجود می‌آورد و محدوده‌ای است که ساکنانش در آن دارای رفتاری متفاوت با دیگر فضاهای شهری در طول زمان، دارا می‌شوند. (Macuse,p&Kepen, V,R, 2000).

جدول شماره ۱- دیدگاه‌ها در مورد فضاهای شهری

دیدگاه‌ها در مورد فضاهای شهری	نظریه پرداز
فضای جغرافیایی، یک تولید اجتماعی-اقتصادی است و بازتابی از نظام‌های سیاسی و اقتصادی زمان خود است. همه پدیده‌های جغرافیایی مخلوق فرآیندهای اجتماعی و زمان می‌باشند	کورت شیفر
تأکید بر هم‌بستگی و ارتباطات متقابل چهره به چهره متحرک و اندیشه و اهمیت زیباشناختی فضاهای شهری طراحی شهری قرین بازسازی تمدن است و باید امکان همزیستی و مشارکت را برای زندگی جمعی را پدید آورد	مامفورد Mumford 1961
شخصیت فضای عمومی، فرهنگ شهر و زندگی روزمره را نشان می‌دهد و تنظیم می‌کند	واسلر
فضای باز عمومی فضای منطقی است که خود را به‌راحتی با گوناگونی رفتارها تطبیق می‌دهد.	کوبین لینیچ
فضا یک هویت مصنوع فرهنگی و بخشی از شبکه کلی فرهنگ است و مانند هر هویت مستقل فرهنگی شکل می‌یابد تغییر می‌کند پذیرفته می‌شود یا رد می‌گردد و همین شالوده فکری پایه بسیاری از نظریه‌های مربوط به فضای شهری تشکیل می‌دهد فضائیات حاصل فرآیند تولید اجتماعی است.	سوجا (Soja) ۱۹۹۶
شهرسازی مدرن ضد فضاست. / معماری خیابان‌ها و میدان‌ها به‌وسیله احجام خالی معدوم شده حضور ضد فضا را اعلام می‌دارد و این امر شهر را به‌سوی فساد تدریجی و احساس ناامنی در فضا می‌کشاند	ترانیک ۱۹۸۶
فضا ظرف تحقق اعمال و روابط اجتماعی است / مفهوم محله: «منطقه‌ای فیزیکی و زمینه‌ای برای تعامل است که برخوردار از مرزهای مشخص بوده و به‌گونه‌ای به تمرکز تعامل یاری می‌رساند.»	گیدنز 1981 Giddens

مآخذ: نویسنندگان، (منبع: افروغ، ۱۳۷۷)

فضای شهری و نظریه نظم اندامواره وحدت در کثرت

پاپلی یزدی، محمدحسین وهمکاران، ۱۳۸۲ به نقل از حمیدی بیان می‌کنند که: توحید بنیادی‌ترین اصل اعتقادی اسلام است و معماری ایرانی دوره اسلامی کوشیده است تا در تمامی وجوه و ویژگی‌های نیل به

وحدت را دنبال کند. فضا در معماری اسلامی، هرگز مستقل از شکل و به صورت انتزاعی فرض نمی‌شود، بلکه به واسطه شکل‌ها کیفیت مورد نظر را می‌یابد... در این استخوان‌بندی، عملکردهای مذهبی، سیاسی، مالی و اجتماعی شهر تحقق می‌یابند. عناصر متنوع شهری با یکدیگر ارتباط یافته و وحدت در کثرت حاصل می‌آید. کل شهر یک توده سه‌بعدی است که معابر آن را تراش داده و حرکت را ممکن می‌سازد. «اردلان و همکاران نمونه چشمگیر این الگو را شهر اصفهان می‌دانند که یک نظم کلی را القا کرده و به رغم تنوع عناصر ترکیب آنها در زمینه ای قدرتمند، قرن‌ها الگوی کلی شهر و رشد آن را هدایت کرده است. در این شهر ابعاد ناپیدای اعتقادی تجلی یافته و احساس عمیق وحدت در کثرت نمایان می‌شود». (حمیدی، ص. ۳۴-۳۷) بارزترین ترکیب کلامی مکتب اصفهان در مجموعه‌های کالبدی-فضایی به کار گرفته شده است (شاردن، ۱۳۵۷، کمپفر، ۱۳۶۰) در مکتب شهرسازی اصفهان سلسله‌مراتب فضایی از بزرگ‌ترین مقیاس تا کوچک‌ترین مقیاس کالبدی به کار گرفته می‌شود. با چنین مفاهیم ذهنی و مصادیق عینی مکتب اصفهان به عنوان اولین مکتب در سیر تحول از شهر گرایی، شهرنشینی و شهرسازی تا قبل از شروع دوران معاصر بازشناخت (آکوچکیان، ۱۳۸۷، ص. ۲۷). دو نفر از پژوهشگران فضا در مورد وحدت بخشی، هماهنگ سازی و کارآمد سازی فضای شهری معتقدند که: الگوهای ارگانیک و سنتی شهرهای ایران اگرچه در سطح کلان محله و حوزه پیرامونی، امروزه ناکارآمد گردیده لیکن به طرز مطلوبی پاسخگوی نیازهای خرد محله است و الگوهای شطرنجی نیز که در سطح کلان محله و اتصال به حوزه‌های پیرامونی کارآمد هستند در ساختار خرد محله مطلوبیت لازم ندارند و بهره‌گیر از این دو الگوی شطرنجی در مقیاس کلان محله و الگوی ارگانیک در ساختار درونی محله به الگویی می‌توان دست یافت که هم‌زمان از مزایای هر دو برخوردار و از معایب هر دو دور باشد. (زمانی، بهادر و محسن هنرور، ۱۳۹۱، ص. ۱) به نظر می‌رسد که دستیابی به الگوهایی از محله که هم از فناوری روز بهره‌مند باشد و هم محاسن فضایی و اجتماعی محلات سنتی برخوردار باشند. توانایی بسیاری از مشکلات و ناپایداری‌های امروز شهرها را تقلیل دهد. یکی از محاسن این محلات بافت و فضای منسجم و نظام‌مند است که؛ شرایط لازم را برای وحدت و انسجام اجتماعی و در پی آن مشارکت لازم، امنیت، تعلق خاطر و... را فراهم آورده است.

عوامل نظم فضایی شهر و محله

در برنامه‌ریزی مسکن سنتی شهرهای ایران علاوه بر شرایط اقلیمی و محیطی همواره باورهای اسلامی در سازمان‌دهی محلات مسکونی ایران مؤثر بوده‌اند. اسلام تعهد به تشکیل «امت» که لازمه آن استحکام واحدهای اجتماعی (خانواده، اهل محله و همسایگی) است را تقویت می‌نماید؛ و مفاهیم همبستگی و انسجام را با مفهوم

امت یکسان می‌داند... در محلات مسکونی شهر اسلامی - ایرانی به واسطه پیچیدگی و تداخل فراوان ساختار شبکه فضاهای عمومی تا خصوصی نوعی پیوستگی میان فقیر و غنی است. چنین تراکم ظاهری بازتابی از «مفهوم امت» خواهد بود و سبب یکپارچگی و تعامل اجتماعی میان شهروندان خواهد بود. (هشام، ۱۳۸۷، ص ۴۴) این موضوع حاصل اصل مهم و اسلامی یعنی اصل عدالت است که به توازن و تناسب تعریف می‌شود و شامل موزون بودن، نفی هرگونه تبعیض، رعایت حقوق افراد و عطا کردن حق هر ذی‌حق است (نقی زاده، ۱۳۸۹) علاوه بر این تمایل افراد به حفظ خلوت و دستور شریعت اسلام به کنترل دید و حفظ محرمانیت سبب جدایی عرصه‌های عمومی و خصوصی در شهرهای ایرانی - اسلامی شده است. فضاهای شهری و محله‌ای در جهت رونق کار و رفتار مردم شهر شکل گرفته‌اند و در یک نظام سلسله‌مراتبی از فضاهای عمومی، نیمه عمومی، نیمه خصوصی به فضاهای خصوصی در حریم خانه‌ها تبدیل می‌شوند؛ و از آنجا نیز به سلسله‌مراتب درونی دیگری می‌رسد... (پوراحمد، ۱۳۸۹) بنابراین مهم‌ترین ویژگی فضاهای شهر ایرانی - اسلامی را، سلسله‌مراتب، درون‌گرایی، حد و حصر و اندازه دانست (مظفر، فرهنگ واسدپور علی، ۱۳۹۱، ص. ۸) آنچه سلسله‌مراتبی از فضا را در محله‌ها و شهر اسلامی ساماندهی می‌کند سلسله‌مراتب عبوری و یا دسترسی‌ها است که در محله‌های شهر اسلامی - ایرانی از ارکان فضایی شهر محسوب می‌شوند اتومبیل محور شدن بجای انسان‌محوری در فضاهای شهری امروز و همچنین جابجایی مرکزیت فرهنگی محله و شهر به‌عنوان سومین عنصر سامان‌بخش و وحدت‌بخش محله شهر اسلامی - ایرانی تحت تأثیر تفکر شهرسازی مدرن موجب انقطاع و از هم گسیختگی شبکه اجتماعی طولی و عرضی از درون خانه تا مرکز محله و شهر گردیده یا به میزان زیادی تضعیف شده است؛ که مورد بحث قرار می‌گیرند.

الف- سلسله‌مراتب

یکی از مهم‌ترین تجلیات کالبدی رعایت سلسله‌مراتب در ابنیه معماری و شهرسازی اسلامی، بروز و تقویت درون‌گرایی به‌عنوان یکی از ویژگی‌های بارز این شهرها بوده است. به عبارتی می‌توان گفت که حفظ اعمال و ارزش‌هایی مانند محرمانیت، آرامش، امنیت، خلوت، تنظیم شرایط محیطی در انواع اقلیم‌ها و توجه به درون بیشتر از بیرون سبب شد. تا یک نوع سلسله‌مراتب قوی و روشن و منحصر بفرد در شهرهای اسلامی - ایرانی به وجود آید. (شهبان، پویان و ریحانه اسدی، ۱۳۹۲، ص. ۵۶۱)

در آیین اسلام حق و وظیفه‌ی هر خانواده‌ای است که در خانه خود با آرامش زندگی کند. حفظ فاصله شفاف و واضح میان زندگی خصوصی و عمومی یکی از مهم‌ترین مشخصه‌های اجتماعی فرهنگ اسلامی است. خداوند منان در قرآن کریم فرمان داده است که مسلمان بایستی زمانی که در فضای عمومی و خارج از خانه‌هایشان

هستند باعفت و فروتنی و عفت رفتار نمایند (سوره نور، آیه ۳۰) از آنجاکه این مطلب یک اصل شرعی است حریم خصوصی فرد و خانواده‌اش بایستی هم در منزل و در همسایگی‌ها حفظ گردد. این هدف در محیط سنتی که فضاهای بیرونی و خیابان‌ها با سلسله‌مراتب خاصی در عین یکپارچگی و نظم تدوین یافته بودند، با موفقیت حاصل شد. (اخوت، هانیه و همکاران، ۱۳۸۹، ص. ۱۳۶) نظام سلسله‌مراتبی دسترسی‌ها و فضا برای دفاع و حفظ حریم خصوصی و خانواده وعدم اختلاط جنسی افراد نامحرم مورد تأکید دین اسلام در جهت آسایش و پایداری اجتماعی جامعه انسانی و اسلامی است.

. اصل سلسله‌مراتب نقش بسیار مهمی در تعریف اجزاء و کل یک مجموعه به‌ویژه یک مجموعه شهری و یا محله ایفا می‌کند؛ و به آن‌ها گونه‌ای هویت می‌بخشد. یکی از مهم‌ترین تجلیات کالبدی، رعایت سلسله‌مراتب در ابنیه‌ی معماری و شهرسازی ایرانی-اسلامی یعنی بروز و تقویت درون‌گرایی به‌عنوان یکی از ویژگی‌های بارز این شهرها بوده است؛ به‌ویژه در مورد مسکن، مسجد، مدرسه و امروزه به‌عنوان یکی از اصول اصلی معماری و شهرسازی اسلامی مطرح است. (صفری چابک، ندا و غلامرضا لطیفی، ۱۳۹۳، ص. ۶۳). همه فضاهای شهری و محله‌ای در چارچوب رسیدن به اهداف دنیایی و آخرتی دین اسلام برای زندگی انسان مسلمان به هم مرتبط و بهم‌پیوسته است؛ و این ارتباطات فضایی سه عنصر خانه، محله، شهر را در جایگاه سلسله‌مراتبی دارای قلمرو، دسترسی و مرکزیت باهدف وحدت بخشی عملکردها و رونق بخشی فعالیت و اصلاح رفتاری انسان‌ها تنظیم می‌شوند بدون اینکه در بسیاری موارد فعالیت حسابگرانه‌ای در کار باشد، در بیشتر موارد الزام به رعایت حدود الهی و اجرای احکام الهی همچون مستحب و مکروه و...به شکل‌گیری فضا دامن می‌زند؛ یعنی اصول و قوانین اسلام در صورت اجرا موجب پدید آمدن فرم و فضاهایی متناسب و متفاوت با دیگر شهرها می‌گردد.

ب - دسترسی

مسیرهای پیاده در شهرهای جهان عملکردهای مختلفی در رابطه با تعاملات اجتماعی، اقتصاد و تفریح دارند. (Barton, 2003) چپ من در بیان نقش و عملکرد دسترسی در محلات شهری معتقد است (چپ من، ۱۳۸۴) که عمده‌ترین تفاوت حرکت و دسترسی در مقیاس محله در مقایسه با واحدهای بزرگ‌تر از آن (نظیر شهر، منطقه و کشور) ارتباط محسوس و مستقیم آن بازندگی و خانوارها است... (حسینی، ۱۳۸۹، ص. ۲۷)

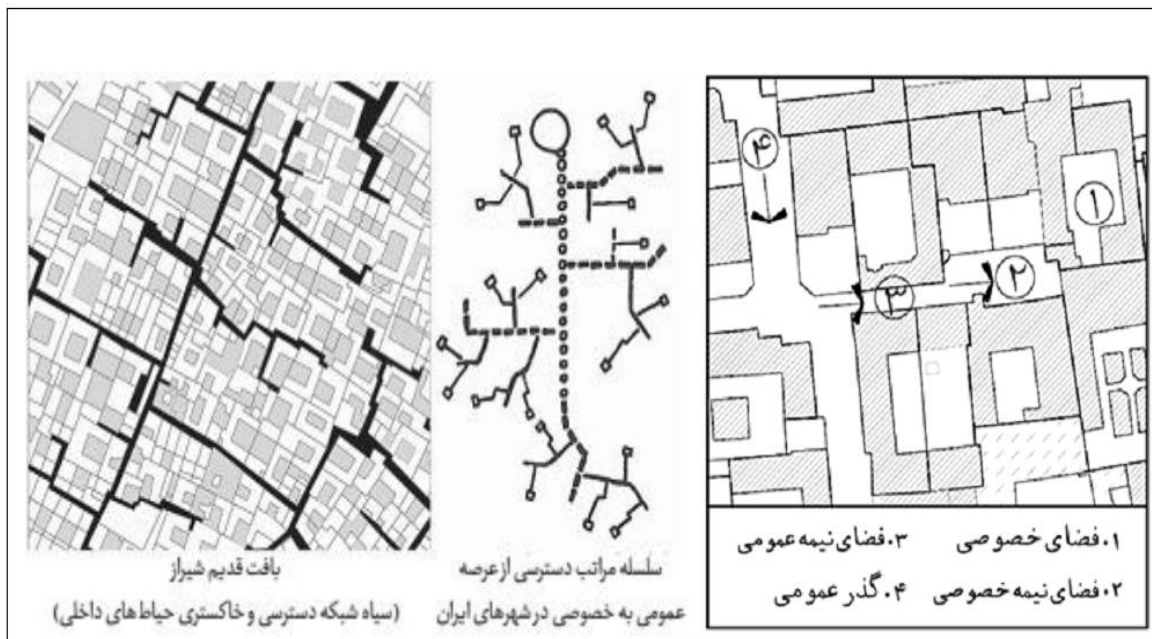
(صالحی، ۱۳۸۷) نظام سلسله‌مراتبی سازمان‌دهی فضا، میزان نفوذپذیری را کاهش می‌دهند...همچنین به‌وسیله جدا کردن کاربران فضاهای عمومی به گروه‌های مختلف نظیر پیاده و سواره و با محدود کردن هرکدام به‌وسیله

شبکه راه‌های جدا از هم میزان نفوذپذیری به‌طور مؤثری کاسته می‌شود. (بتلی و همکاران، ۱۳۸۲ ص ۱۸) کرو^۱ در سال ۱۹۹۱ مطالعه‌ای انجام داد و به این نتیجه رسید که می‌توان با بن‌بست کردن خیابان‌ها و کوچه‌های مسکونی، احتمال اینکه ساکنان بتوانند غریبه‌ها را شناسایی کنند و آن‌ها را به خاطر بسپارند و رفتار آن‌ها را مورد توجه قرار دهند افزایش داد (Atlas, 1994) شبکه معابر در شهرهای اسلامی و هر شهر دیگر از عمده‌ترین فضاهای شهری عمومی هستند. و امروزه بخش زیادی از گذران اوقات فراغت شهروندان در شبکه معابر به‌ویژه خیابان طی می‌شود و بسیاری از رویدادها و تبادلات فرهنگی و اقتصادی و اجتماعی در مسیر خیابان و دیگر معابر شهرها رخ می‌دهد.

دسترسی‌ها در شهرهای اسلامی همواره نظام سلسله‌مراتبی خود را از مراکز شهر تا کوچه‌های باریک بن‌بست درون محلات تا قبل از مدرنیسم حفظ نموده‌اند. خیابان‌کشی عصر نوگرا در بسیاری از موارد بافت‌های منسجم اجتماعی را دو یا چندپاره کرده و زمینه ناپایداری‌ها و مشکلات بعدی را فراهم کرده است؛ که با توجه به حضور اتومبیل در بسیاری از موارد تغییرات عمده در دسترسی‌ها گریزی نیست؛ اما اتومبیل محوری دسترسی‌ها بجای انسان‌محوری و یا پیاده‌مداری آن‌ها ضعف بزرگی است که با بخش زیادی از ناپایداری‌ها از جمله با مسائل آلودگی هوا در کلان‌شهرها ارتباط قوی و غیرقابل‌انکار دارد؛ اما خیابان در مکتب اصفهان علاوه بر قرار گرفتن به‌عنوان محل تظاهرات اجتماعی به نظر می‌رسد، به علت تبعیت از نظم طبیعی بستر شکل‌گیری محلات منسجم و گروه‌های قومی و نژادی واقع می‌شود.

در آغاز تحولات شهری اسلام؛ گسترش و اصول طراحی شهری عمدتاً حول دو محور مسکن و دسترسی‌ها متمرکز شد. توسعه و گسترش این دویه واسطه فقه اسلامی همراهی می‌شد و بلافاصله ماهیتاً به‌صورت نیمه قانونمند درمی‌آمد... (سلیم، ۱۳۸۱، ص. ۲۹) نقش محوری سلسله‌مراتب دسترسی‌ها در ایجاد فضاها و عملکردها همچون جایگزینی انسان‌محوری بجای محور قرار گرفتن اتومبیل و ایجاد و تقویت تعاملات انسانی با فضاسازی‌های خردمندانه در مسیرها یا الگوهای شهرهای سنتی که حتی برخی مسیر را نیز سرپوشیده (ساباط) با عملکردهای مختلف به‌ویژه آسایش اقلیمی طراحی شده است.

^۱.Crowe

شکل شماره ۱- سلسله مراتب فضاها و دسترسی‌ها در بافت‌های قدیم شهرهای اسلامی-ایرانی (مأخذ: سرتیپی، م ۱۳۷۸) و (صفری چابک، ندا و غلامرضا لطیفی، ۱۳۹۳)

ج- مرکزیت

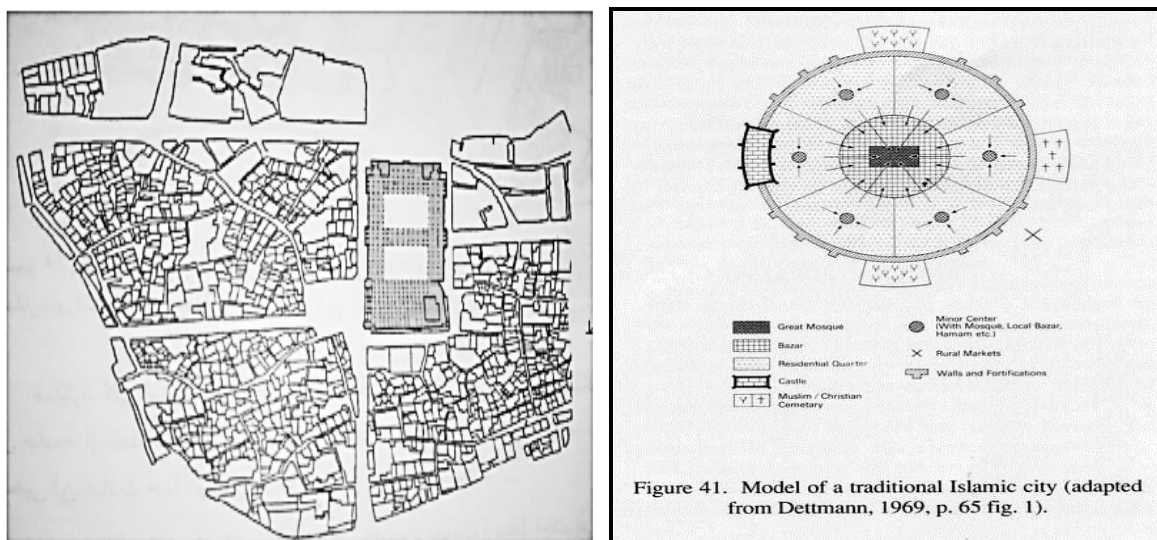
برنر به نقل از مامفورد: وی معتقد است که «شهر خود یک مرکز است» در این برداشت مفهومی، شهر به ایجاد شرایطی دست می‌زند که در آن شرایط فعال عناصر نامتجانس و ناهمگن در انزوا و بی تحرکی به حال خود رها نمی‌شوند. در شهر به عنوان مکان و رویارویی ارتباطات و اطلاعات، همه محدودیت‌ها و هنجارها در هم ممزوج و حل می‌شوند و از طریق عناصر و شرایط غیرقابل پیش‌بینی به هم مرتبط می‌شوند. (Brenner, N& Colleagues, 2012) در واقع وی می‌خواهد اهمیت مرکزیت شهر را در جذب و هضم انسان‌ها، فعالیت‌ها و رخدادهای گوناگون نشان دهد. (فنی، ۱۳۹۳، ص. ۴۶) شهرهای مسلمان‌نشین بر اساس سه عنصر یگانه مذهب، حکومت و تجارت برای امتی واحد شکل گرفته‌اند؛ و تجلی کالبدی این عناصر، مسجد، ارگ و بازار است که ساختار شهر بر مبنای مرکزیت آن‌ها پیدا می‌شود (اعتضادی، ۱۳۷۸، ص. ۶۷)

در شهر اسلامی نه تنها ساختار کالبدی شهر از مرکز آن متبلور می‌شود، بلکه این ساختار به طور ذاتی تمامی توجهات را نیز به طرف مرکز معطوف می‌دارد. پیام نمادین آن سازمان‌دهی روابط سلسله‌مراتبی فرم و عملکرد هر دو به سوی مرکز است. (سناجردی، ۱۳۸۲، ص. ۱۴۴-۱۴۵) در غالب محلات سنتی مرکز محله در مرکز جغرافیایی و فیزیکی محله واقع شده است و در برخی از محلات نیز ممکن است مرکز محله یعنی مرکز ثقل

اقتصادی - اجتماعی و همچنین محل برخورد دسترسی‌ها در گوشه‌ای از محله واقع شده باشد که در بیشتر شهرها. نمونه‌هایی از آن می‌توان یافت.

مراکز شهری و همچنین مراکز محلات شهری به‌عنوان مرکز ثقل فعالیت‌های اقتصادی - اجتماعی و فرهنگی و تمرکز جمعیت‌ها جایگاه خاصی داشته است. در محلات شهر اسلامی معمولاً مساجد به‌عنوان مکان تجمع انسان‌های مؤمن در مرکز جغرافیایی محلات استقرار می‌یافتند. اولین اقدام عمرانی، فرهنگی و سیاسی پیامبر (ص) در آغاز ورود به مدینه تعیین مکان استقرار مسجد و در واقع استقرار تجمع مسلمانان است؛ و به نظر می‌رسد هدف شرع مقدس علاوه بر آثار متنوع اجتماعی - اقتصادی و فرهنگی پیامد مهم سیاسی و تشکیل جلوه‌ای از شکوه اجتماع و همبستگی آن‌ها است.

مرکز محله را می‌توان مهم‌ترین ویژگی و محل تبلور تعاملات و تظاهرات اجتماعی دانست. در این فضای مکانی که برای مردم محله سهولت دسترسی از هر سو تقریباً یکسان است، همه کاربری‌ها از مسجد و مدرسه و بازارچه و... در جهت افزایش تعاملات و همبستگی اجتماعی عمل می‌کنند؛ و در کوتاه زمانی هر غریبه‌ای به یک آشنا و برادر دینی دیگران مبدل می‌گردد

شکل شماره ۲- الف مدل طراحی شده (دتمان، ۱۹۶۹) (سمت راست) از شهر اسلامی مرکز شهر و مرکز محلات مشخص است ب تصویر مسجدالنبی مسلط

برشهرمدینه (سمت چپ) مأخذ؛ (اخوت، هانیه وهمکاران، ۱۳۸۹)

اسلام بعنوان دین و روش زندگی در شهر بویژه در شهر مدینه مفهوم سازی شده است. (Rabbat.N, 2009) شهر اسلامی بیش از آنکه منزلگاهی برای قافله‌های عازم نواحی دوردست یا دژی برای حمایت از مؤمنان در برابر هجوم دشمنان باشد، مامن و شیوه‌ای از زندگی است که در آن همگان در تصمیم‌گیری و اجرای امور به‌ویژه در سطح محله‌ای، مشارکت داشته و مساجد به‌عنوان میعادگاه چنین مشارکت و تجمعاتی از اهمیت به‌سزایی برخوردار است... (هشام، ۱۳۷۲، ص. ۳۹-۴۰) مسجد به‌عنوان کانون بسیاری از عملکردها و تعاملات اجتماعی در مرکز محله همواره و در همه محلات شهرها نقش محوری خود را تا قبل از سیطره مدرنیسم بر شهرهای اسلامی حفظ نموده و مهم‌ترین عامل وحدت و ایجاد پیوستگی و هویت بخشی در هر دو بعد اجتماعی و فضایی در محله و مرکز آن بوده است. پاداش کثیر نمازخواندن در مسجد و در کنار دیگر مسلمان و همسایگان و هم محله‌ای‌ها، حداقل از منظر ایجاد پیوندهای اجتماعی و قرار دادن فقیر و غنی، آگاه شدن از مشکلات و نیازهای محله و شهر... قابل توجیه است.

مراکز محلات سنتی به چند دلیل دارای کارکرد اجتماعی قابل توجه و با توجه به تأثیر عوامل طبیعی و انسانی همچون اندازه محله و یا شهر، عوامل آب‌وهوایی و اقلیمی و... هستند. اولاً؛ استقرار بیشتر عناصر خدماتی همچون مدرسه یا مکتب‌خانه، بازارچه، حمام، آب‌انبار و... ارائه خدمات موردنیاز روزانه اهالی محله. ثانیاً؛ به علت موقعیت مناسب دسترسی بیشتر و راحت‌تر که از اتصال معابر اصلی محله به آن فراهم می‌گردد و... ثالثاً؛ به علت استقرار عناصر عمومی و مراکز و فضاهای آیینی و مذهبی و عبادی همچون مسجد، حسینیه، سقاخانه و... البته نقش این عوامل همان‌طور که در ابتدا ذکر شد نمی‌توان برای همه شهرها و محلات را یکسان مشاهده نمود و عوامل متعدد اثرگذار فرهنگی-اقتصادی و زیست‌محیطی هرکدام از این عوامل تضعیف و یا تقویت می‌کند. در جدول زیر مستندات بر شاخص‌های نظم فضایی در ارتباط با سه عنصر اساسی ذکر شده مشاهده می‌شود.

جدول شماره ۲- مستندات قرآنی روایی شاخص‌ها

معیار	شاخص	مستندات
سلسله مراتب، مرکزیت و دسترسی	حریم نیمه عمومی	قرآن کریم: همان که آسمان را در طبقه طبقه آفرید... سوره ملک آیه ۳ و ۴- پیامبر (ص): «از نشستن بر روی معابر و شارع عام پرهیز کنید». گفتند: «اجتناب مشکل است زیرا این نقاط مکان تجمع ماست که وقت خود را صرف صحبت می‌کنیم» پس شما اگر اصرار می‌ورزید، باید به حقوق دیگران احترام بگذارید «در جواب سؤال آنان در مورد حقوق دیگران در معابر فرمودند: «اجتناب از خیره شدن و آزار دیگران، پاسخ سلام کسانی که تو را سلام دهند، امر به معروف و نهی از منکر».
	پیاده مداری	پیامبر (ص) هرگاه شخصی در حال عبور از مسیری شاخه گیاه خارداری را مشاهده کند و آنرا بر دارد خداوند از او شکرگزاری نموده و او را می‌آمرزد (سلیم، ۱۳۸۱، ص. ۳۷۵)
	مکان مناسب	قرآن کریم: و آن دو را در سرزمین بلندی که جای زیست و دارای آب زلال بود جای دادیم سوره مؤمنون آیه ۵۰
	مرکزیت محله	قرآن کریم: و چنین قرآن فصیح عربی را ما به تو وحی کردیم تا مردم شهر مکه ام القری و هر که را در اطراف اوست بتربانی... سوره شوری آیه ۷ / قرآن کریم: و پیروکار تو اهل هیچ شهر و دیاری را تا در مرکز آن رسول نفرستد که آیات ما را بر آن‌ها تلاوت کند هرگز هلاک نکنیم مگر آنکه اهلش ظالم بیدادگر باشند. سوره قصص آیه ۵۹
	حریم نیمه خصوصی	پیامبر (ص): آیا حقوق همسایه‌ها را می‌دانی؟ نباید خانه‌ها را طوری بسازی که مانع تنفس همسایه‌ها شود، مگر آنکه خودش اجازه دهد.
	دسترسی راحت به مرکز شهر	پیامبر (ص): اگر شما در میان خودتان در بیرون معابر مباحثه کنید، آن را حداقل به پهنای ۷ زرع بسازید. قرآن کریم سوره یونس آیه ۷۸: و به موسی و برادرش هارون وحی کردیم که شما و پیروانتان در مصر منزل گیرید و خانه‌هایتان را قبله و معبد خود قرار دهید
	خودکفایی محله	پیامبر اکرم (ص) پس از ورود به مدینه ابتدا مسجد و سپس در نزدیکی مسجد بازار را بنا نهادند؛ و فرمودند: «این بازار محل رزق و روزی شماست.»
	نقش اجتماعی مسجد	و برای جهانیان مایه هدایت است. سوره آل عمران، آیه ۹۶ قرآن کریم: و چون خانه کعبه را برای مردم محل اجتماع و جای امنی قرار دادیم... بقره آیه ۱۲۵-۱۲۶
	نشانه شهر اسلامی	قرآن کریم ۱۴۴: ما توجه تو را به آسمان به انتظار وحی و تغییر قبله بنگریم و البته روی تو را ه قبله‌ای که بدان خوشنود شوی بگردانیم... / شعرا آیه ۱۲۹، ۱۲۸: آیا شما برای سرگرم کردن خود نشانه‌ای بر روی مکانی بسیار مرتفع می‌سازید؟ و آیا شما با امید به زندگی در اینجا (برای همیشه) برای خود ساختمان‌های خوب بنا می‌کنید؟
	شناخت محدوده محله	پیامبر (ص): زمانی که از شما پرسند، همسایه چیست؟ بدانید چهلمین خانه پس از خانه شما کماکان همسایه شماست. (اخوت، هائیه وهمکاران، ۱۳۸۹)
	فضاهای اجتماع محور	امام باقر (ص): کرد هم آید و باهم گفتگو کنید که فرشتگان شمارا احاطه کرده می‌کنند، خدا رحمت کند کسی که امر ما را زنده می‌کند. (وسائل الشیعه، ج ۱۲، ص ۲۲)
	زیبایی‌شناسی	پیامبر (ص): شهرهایتان را به لحاظ مکان و نمای زیبا به گونه‌ای بسازید که چشم‌نواز بوده و چشم‌انداز داشته باشد. (جوادی آملی، ۱۳۹۴، ص. ۵۳۸)
	فرهنگ و معماری اسلامی	قرآن کریم (نور آیه ۳۶): در خانه‌هایی خدا رخصت داده که آنجا رفعت یابد و در آن ذکر نام خدا شود و صبح و شام تسبیح و تنزیه ذات پاک او کنند. / قرآن کریم: ما هر چیز را به اندازه خلق کردیم. قمر آیه ۴۹

مآخذ: نگارندگان

شهر اسلامی - ایران قم

-**شرایط جغرافیایی**؛ شهر قم در مرکز ثقل جغرافیایی ایران و در حاشیه غربی کویر مرکزی و یا غرب منطقه مرکزی ایران و با ارتفاع ۹۳۰ متر، در فاصله ۱۳۵ کیلومتری مرکز سیاسی - اداری و محل تلاقی شاهراه‌های ارتباطی کشور دارای موقعیت ارتباطی ممتازی است. شهر قم که هشتمین شهر پرجمعیت کشور است حدود ۱۲۰۰۰ هکتار از دشت قم را برای مصارف شهری مختلف به تصرف خود درآورده که با سرعت زیادی نیز در حال افزایش است.

-**شرایط تاریخی**؛ پس از ظهور اسلام و فروختن دیوارهای شارستان هر شهر با ناحیه آن ادغام شده و ربض نیز به محلی برای توسعه شهر قرار می‌گیرد که به نظر می‌رسد توسعه هسته‌های روستایی همچون ممجان و کمیدان در بیرون از شهر باستانی قم به همین دلیل باشد. عامل مهم توسعه کالبدی شهر قم پس از اسلام عامل مذهب به‌ویژه قرار گرفتن مدفن و زیارتگاه حضرت معصومه (س) از سال ۲۰۱ ه.ق و در قرن اخیر حوزه علمیه و خاستگاه انقلاب اسلامی که موجب توجهات زیاد در ایران و درجهان تشیع به این شهر و توسعه سریع شهر قم و تبدیل آن به شهری با عملکردهای ملی و فراملی گردیده است.

یعقوبی مورخ و جغرافیدان قرن دوم هجری در کتاب البلدان در مورد شهر قم آورده است؛ که: شهر بزرگ قم که به آن «منیجان» گفته می‌شود و شهری است جلیل‌القدر که گویند در آن هزار گذر است و درون شهر دژی است کهن برای عجم و در کنار آن شهری است که به آن کمندان گفته می‌شود؛ و آن رودخانه‌ای است در میان دو شهر، آب در آن جاری است. (یعقوبی، ص. ۴۹) در دوره صفوی، به علت اینکه حکام صفوی مذهب دارای مذهب تشیع بودند شهر قم مورد توجه بیشتری قرار گرفت. بطوریکه قبر پنج‌تن شاهان صفوی در قم دفن شدند. در دوره قاجاریه نیز به‌ویژه در زمان فتحعلی شاه و دوره ناصری قاجار شهر قم مورد توجه سلاطین و حکام ایران و انجام یکسری کارهای عمرانی بود.

تا اواخر قاجاریه شهر قدیم قم از ده محله بزرگ تشکیل می‌یافت که در داخل بازوئی گشاده‌تر از کالبد شهر محصور بودند، هر یک از این محلات به وسیله گذرهای اصلی خود به مرکز ارتباطی شهر قدیم یعنی میدان کهنه و کوچه لب چال متصل می‌شوند. بر اساس این مدل، شهر به‌طور کلی دارای ساختی تک‌هسته‌ای، متراکم و همگرا است. (قم، ۱۳۹۲)

در دوره پهلوی نیز قم چون دیگر شهرها تحت تأثیر مدرنیسم خیابان‌کشی در بافت سنتی و احداث راه‌آهن قرار گرفت؛ و اعتراض علما به برخی برنامه‌های نوگرایی همچون کشف حجاب جرقه‌های آغازین یک تحول بزرگ در این شهر و سپس انقلاب اسلامی می‌توان دانست. محله چهار مردان یکی از ده محله اصلی و از محلات

سنتی -تاریخی قم که در مرکز شهر برای مقایسه با محلات جدید انتخاب شده است، اگرچه هنوز برخی از ویژگی های کالبدی -فضایی و حتی بسیاری از رفتارهای پسندیده اجتماعی همچون استحکام خانواده، همسایه داری، تعاملات قوی محلات سنتی تا امروز در بافت قدیم قم در مرکز شهر به جامانده یا حفظ شده و در تفاوت با دیگر شهرهای تاریخی پویایی و فعالیت در بافت سنتی ادامه دارد.

امروز هر آنچه از آشفته گی های و کالبدی و فضایی و عدم تناسب بین نیازها و فضاها و مقیاس های انسانی و تخریب گسترده منابع زیست محیطی اعم از آب و خاک و هوا و باغات و مهم تر اخلاق انسانی در کسب و کار و سایر فعالیت ها و نظم اجتماعی و خانوادگی و... شاهدیم محصول عدم دوراندیشی و عدم متناسب سازی فضای شهر اسلامی -ایرانی برای پذیرش مؤلفه های نوگرایی. می باشد... با احداث خیابان های آذر، باجک، چهار مردان وارم. سیمای شهر دچار تحولی گریزناپذیر در برابر جریان گسترده نوگرایی و نظام دیوان سالاری جدید می گردد. آنچه این جریان را هرروز بیش از دیروز حریص تر می کند؛ اما مداخلات نوگرایی با سرعت ادامه دارد خیابان کشی و تجمیع خانه های فرسوده و تبدیل آن به آپارتمان بدون لحاظ شرایط محله ای و اصلاح معابر بدون حفظ ویژگی های مثبت فضای ارگانیک معابر و دسترسی ها زمینه تخریب و گسست انسجام اجتماعی را بیش از پیش میسر می سازد.

. در این پژوهش که به بررسی و مقایسه برخی از ویژگی کالبدی -فضایی محلات سنتی اسلامی -ایرانی و تأثیرات اجتماعی -فرهنگی آنان پرداخته شده است. تا شاید در شکل گیری محلات جدید و پیشرفته و یا اصلاح محلات موجود فاقد هویت، بر مبانی اصول حاکم بر محلات اسلامی -ایرانی تاریخی -سنتی مؤثر واقع شود. والگویی از محلات اسلامی -ایرانی متناسب با نیاز زمانه و مدرنیته ای بومی در جهت انسجام بیشتر تعاملات خانواده و تعاملات و مشارکت اجتماعی شکل گیرد.

روش شناسی و ابزار تحقیق: در این پژوهش توصیفی -تحلیلی به مقایسه میزان پایداری اجتماعی -فضایی با معیارهای نظم فضای در چند محله ی شهر قم، استفاده می شود برای تهیه ی پرسشنامه ی پژوهش و اجرای آن بین اعضای جامعه ی تحقیق یعنی مردم شهر قم با جمعیت ۱۰۶۲۶۵۲ که از طریق فرمول کوکران ۳۸۴ نفر با سطح اطمینان ۹۵٪ به دست آمده است، استخراج گردید. و در نرم افزارهای spss,excel وارد شده؛ و برای تجزیه و تحلیل داده از آزمون تفاوت میانگین هادر یک طیف پنج گزینه ای استفاده گردیده است.

تحلیلی برنظم فضایی محله‌های شهرهای اسلامی-ایرانی (مورد مطالعه: شهر قم)

جدول شماره ۳- مقایسه میانگین‌های محلات

شاخص	میانگین محله چهار مردان	میانگین محله سالاربه	میانگین محله شهر قائم (عج)	میانگین محله پردیسان
۱ حریم نیمه عمومی	۳,۸۵	۳	۳,۳۵	۲,۹۴
۲ پیاده‌مداری کودکان	۲,۱۴	۲,۵۵	۲,۸۴	۲,۶۸
۳ مکان‌گزینی مناسب اجزای محله	۲,۳۱	۳,۰۰	۲,۶۸	۲,۷۶
۴ مرکزیت مسجد در محله	۴,۰۷	۴,۰۰	۳,۵۱	۳,۵۳
۵ حریم نیمه خصوصی	۳,۵۲	۲,۴۱	۳,۲۴	۲,۶۲
۶ دسترسی راحت به مرکز شهر	۴,۲۱	۲,۳۹	۲,۶۵	۲,۲۴
۷ خودکفایی نسبی محله	۳,۹۵	۳,۷۶	۳,۴۱	۳,۰۹
۸ نقش اجتماعی مسجد در محله	۴,۲۱	۳,۹۶	۳,۲۷	۴,۳۵
۹ نشانه شهر اسلامی-ایرانی	۳,۳۱	۲,۰۶	۲,۵۹	۱,۹۴
۱۰ شناخت محدوده محله	۳,۶۹	۳,۴۹	۲,۸۴	۳,۲۴
۱۱ فضاهای اجتماع محور	۲,۹۸	۳,۰۲	۲,۳۸	۲,۳۲
۱۲ پیاده‌مداری محله	۲,۴۵	۲,۶۳	۲,۵۶	۳
۱۳ زیبایی‌شناسی و ادراک زیبایی	۴,۰۲	۴,۳۵	۳,۳۲	۳,۹۱
۱۴ فرهنگ و معماری اسلامی-ایرانی	۳,۱۲	۲,۳۳	۲,۴۶	۲,۱۲
میانگین شاخص‌ها	۳,۴۱	۳,۱۳	۲,۹۳	۲,۹۱

-سطح پایداری فضایی در محله چهار مردان: محله چهار مردان از محلات قدیمی و در مرکز شهر و بخش زیادی از بافت سنتی خود را حفظ نموده است اما مزایای آن، مساجد خانه‌های تاریخی در این محله نشانه‌هایی از فرهنگ و معماری اسلامی-ایرانی است. این محله هم‌اکنون در منطقه ۱ شهرداری قم واقع شده است. در جدول شماره (۴) که گویه‌های آن بیشتر با توجه میزان پایداری فضایی محله و با توجه به ابعادی همچون سلسله‌مراتب عبوری و دسترسی‌ها و مرکزیت و مکان‌گزینی مناسب اجزای محله تنظیم گردیده وضعیت پایداری محله چهار مردان را از این ابعاد با ۱۴ گویه مورد بررسی قرار می‌دهد. در ۹ شاخص به‌طور معناداری $p < 0/001$ بالاتر از حد متوسط بعبارت دیگر پایداری و نظم فضایی در این شاخص‌ها در محله سنتی-تاریخی چهار مردان حد بالایی است...

سطح پایداری فضایی در محله سالاریه: محله سالاریه از منظر اکولوژی اجتماعی شهرهای مدرن امروزی محله شمال شهری و یا گرانتیمنت با سطح برخورداری های بیشتر و با بافتی ترکیبی از آپارتمان و متعارف نشین در جنوب شهر و در منطقه ۴ شهرداری قم واقع شده است.

سلسله مراتب عبوری و دسترسی ها و مرکزیت و مکان گزینی مناسب اجزای محله تنظیم گردیده وضعیت پایداری فضایی محله سالاریه با میانگین کل ۳,۱۳ بطور معناداری $p < 0/001$ بالاتر از حد متوسط است؛ و بعد از محله چهار مردان ۳,۴۱ در سطح نسبتا بالایی از پایداری فضایی برخوردار است. به علت نداشتن بافت و ساختار محله ای و ساختمانهای نسبتا بلند و با معماری مدرن و همچنین دسترسی نسبتا آزاد از اطراف در سه شاخص نشانه شهر اسلامی /فرهنگ و معماری اسلامی ۰ ایرانی و حریم نیمه خصوصی به طور معناداری $p < 0/001$ از حد متوسط کمتر است. بعبارت دیگر پایداری از منظر این شاخص هادر شهر اسلامی-ایرانی قم ضعیف است.

سطح پایداری فضایی در واحد همسایگی پردیسان: محله مدرن یا واحد های همسایگی پردیسان مجموعه از بلوکهای آپارتمانی است؛ که در جنوب شهر قم واقع شده است. جدول (۴) سلسله مراتب دسترسی ها و مرکزیت در پردیسان در جدول شماره (۷) که گویه های آن بیشتر با توجه میزان پایداری فضایی محله و با توجه به ابعادی همچون سلسله مراتب عبوری و دسترسی ها و مرکزیت و مکان گزینی مناسب اجزای محله تنظیم گردیده وضعیت پایداری فضایی محله پردیسان میانگین کل شاخص ها به طور معناداری $p < 0/001$ در حد متوسط است. و سطح پایداری فضایی این محله نسبت به دو محله بیان شده چهار مردان و سالاریه در سطح پایین تری قرار دارد. در این محله میانگین هادر ۴ شاخص پایداری به طور معناداری $p < 0/001$ کمتر از حد متوسط را نشان می دهد.

سطح پایداری فضایی در محله شهر قائم (عج): شهرک یا محله شهر قائم (عج) در جدیدترین منطقه بندی شهر در منطقه ۵ شهرداری واقع شده است. اسکان جمعیت در این شهرک از اوایل دهه ۱۳۴۰ شروع شده و تا پیش از ۱۳۵۴ زمین

های این شهرک متعلق به تولیت آستانه حضرت معصومه (س) بوده که در سال ۱۳۵۴ به ۷۰۰ قطعه ۲۶۴ مترمربعی تفکیک و به مالک وقف کننده واگذار می گردد، (موسوی، میر نجف و همکاران، ۱۳۸۹)

در جدول شماره (۸) که گویه های آن بیشتر با توجه میزان پایداری فضایی محله و با توجه به ابعادی همچون سلسله مراتب عبوری و دسترسی ها و مرکزیت و مکان گزینی مناسب اجزای محله تنظیم گردیده وضعیت پایداری شهر قائم (عج) با میانگین ۲,۹۳ برای کل شاخص ها به طور معناداری $p < 0/001$ در حد متوسط است

تحلیلی برنظم فضایی محله‌های شهرهای اسلامی-ایرانی (مورد مطالعه: شهر قم)

و در مقایسه با دیگر محلات در پایین ترین سطح و در فاصله نزدیکی از محله یا واحدهای همسایگی پردیسان از لحاظ سطح پایداری فضایی قرار دارد.

تحلیل دست آوردها: نتایج تحیل واریانس برای کل شاخص‌ها نشان می‌دهد در صورتیکه محله چهار مردان به‌عنوان محله پایدار از لحاظ شاخص‌های فضای شهر اسلامی-ایرانی باشد. با محله حاشیه ای شهر قائم (عج) و محله پردیسان دارای تفاوت معناداری است؛ و در مقایسه با محله دیگر تفاوت معناداری نشان نمی‌دهد هرچندکه سطح پایداری محله سالاریه به مقدار بیشتری به محله معیار نزدیکتر و همسان است. با قرار گرفتن محله شهر قائم (عج) به‌عنوان معیار پایداری فضایی تفاوت معنادار با دو محله چهار مردان و سالاریه و عدم معناداری تفاوت یا همسانی با واحد همسایگی پردیسان نشان می‌دهد. با معیار شدن واحد همسایگی پردیسان با محله سالاریه تفاوت معنادار و محله سالاریه نیز اگر معیار پایداری باشد تفاوت با دو محله شهر قائم و پردیسان معنادار است.

جدول شماره ۴- نتایج تحلیل واریانس در مجموع شاخص‌ها (کل)

نام محله معیار	سایر محلات	اختلاف میانگین	خطای استاندارد	سطح معناداری
چهار مردان	شهر قائم عج	۱۵,۵۸۴	۴,۱۳۷	۰,۰۱۷
	پردیسان	۹,۲۳۰	۴,۷۸۴	۰,۳۹۱
	سالاریه	- ۴,۴۲۶	۵,۱۱۹	۰,۹۸۰
شهر قائم (عج)	چهار مردان	- ۱۵,۵۸۴	۴,۱۳۷	۰,۱۷
	پردیسان	- ۶,۳۵۳	۴,۴۴۹	۰,۸۴۳
	سالاریه	- ۲۰,۰۱۰	۴,۸۰۷	۰,۰۰۵
پردیسان	چهار مردان	- ۹,۲۳۰	۴,۷۸۴	۰,۳۹۱
	شهر قائم (عج)	۶,۳۵۳	۴,۴۴۹	۰,۸۴۳
	سالاریه	- ۱۳,۶۵۶	۵,۳۷۴	۰,۲۶۹
سالاریه	چهار مردان	۴,۴۲۶	۵,۱۱۹	۰,۹۸۰
	شهر قائم (عج)	۲۰,۰۱۰	۴,۸۰۷	۰,۰۰۵
	پردیسان	۱۳,۶۵۶	۵,۳۷۴	۰,۲۶۹

دلایل این امر می توان در بررسی شاخص های مورد مطالعه مشاهده بوضوح کرد برای مثال در شاخص حریم نیمه عمومی با میانگین ۳,۸۵ در محله سنتی چهارمردان به علت حفظ سلسله مراتبی از فضا و دسترسی های پریچ وخم تا خانه ها و همچنین نقش مرکزیت های مذهبی همچون چهل اختران و مساجد... نوعی حریم و مرزنامری برای ورود افراد غریبه علی رغم قرار گرفتن در مرکز شهرتداعی می کند؛ و در مقایسه با واحد همسایگی پردیسان با کمترین سطح و میانگین ۲,۹۱ برای همین شاخص و بی مرزی حاکم حتی در فضای برخی بلوکها را می توان مشاهده نمود؛ و حرکت راحت اتومبیل های غریبه بدون محدودیت تفاوتی بین فضاهای بیرون و درون محله وجود ندارد. در وجود نشانه های شهر اسلامی نیز در محله شهر اسلامی - ایرانی در محله چهار مردان مساجد قدیمی و مناره ها و همچنین امامزاده ها بویژه امام زاده های معروف چهل اختران و گنبدها و ساختمانهای قدیمی و قابل مشاهده بودن بسیاری از نشانه ها بعلاوه غلبه بلندمرتبه سازی دارای بالاترین میانگین ۳,۳۱ و واحدهای همسایگی پردیسان بعلاوه تعداد بسیار کم این نشانه ها و یا قابل مشاهده نبودن همین تعداد اندک و بین آپارتمانها میانگین کمتر از حد متوسط یعنی ۱,۹۴ همچون محله سالاریه با میانگین ۲,۰۶ از این لحاظ ضعف جدی می باشد و دلیل اصلی آن را در بلند مرتبه سازی و الگوهای مدرن در ساخت و سازها می توان تصور کرد. در شاخص های متعدد دیگر نیز همچون خودکفایی محله و معماری اسلامی و فضاهای جمعی و حریم نیمه خصوصی و... می توان فاصله واحدهای همسایگی مدرن با محله سنتی از منظر بیشتر اصول حاکم بر نظم فضایی و پیامدهای اجتماعی مشاهده نمود.

نتیجه گیری و پیشنهادات: پایداری شهر اسلامی - ایرانی بیش از هر چیز منوط به قرار گرفتن ساختارهای اجتماعی و فضایی شهر بر مبنای اصول اجتماعی اسلام است و اجرای این اصول در سطوح مختلف خانه تا مرکز شهر فضاهای متناسب و متوازن با خود را می آفریند... اجزای شهر و محلات شهر اسلامی و اجزا و عناصر محلات مسکونی در عین تنوع و تکثر دارای وحدتی کامل از طریق حاکمیت نظام سلسله مراتبی در همه بخش های کالبدی - فضایی و با مقیاسهای انسانی می باشند که از طریق نظام سلسله مراتبی دسترسی ها و ایجاد فضاهای متنوع از حریم خانه تا مرکز محله به عنوان فضای نیمه عمومی با محوریت و اثرگذاری مسجد و از مرکز محله تا مرکز شهر به دست می آید. و بروز تعاملات و اجتماعات پیوسته در فضای خانه تا مرکز شهر بویژه در مرکز محله زمینه حل بسیاری از مسائل محله در سایه همدلی و در نتیجه کسب سطوح بالای شاخص های پایداری می گردد.

نتایج حاصل در این پژوهش در چند مورد از محلات متفاوت شهر قم بیانگر بیشترین سطح پایداری در ارتباط با نظم فضایی، مربوط به محله ای است که اصول اجتماعی و فضایی مورد تأکید اسلام بویژه جایگاه مسجد

مورد توجه قرار گرفته است. محله چهار مردان با میانگین کل شاخص‌ها ۳,۴۱ و کمترین نیز مربوط به واحد همسایگی پردیسان با میانگین کل شاخص‌ها ۲,۹۱ به دست آمده است. به عبارت دیگر محله قدیمی وستنی و در بافت فرسوده از لحاظ پایداری فضایی وضعیتی بهتر از واحد همسایگی مدرن پردیسان به دست آمده است؛ که می‌تواند در جهت ساخت محلات جدید شهری از اصول کالبدی-فضایی حاکم بر این محله و یا قواعد محلات سنتی متناسب با شرایط و نیازهای روز استفاده کرد. بافت شطرنجی اطراف محلات و بافت درونی قابل انعطاف و دارای مرکزیت مسجد و خوداتکایی اقتصادی می‌تواند در پایداری فضایی-اجتماعی محله جدید مؤثر باشد.

- تلاش برای رسیدن به الگوهای پایدار محله‌ی شهر اسلامی-ایرانی بر مبنای اصول اجتماعی اسلام که با برنامه‌ریزی شهری بومی، وحدت گرا و تعاملی (جزء نگری در عین کل نگری) بعنوان حلقه واسط در نظم فضایی شهر بین خانه و شهر در یکی دو برنامه میان مدت می‌توان به آن دست یافت.

- توجه ویژه به حفظ خانواده‌ی اسلامی-ایرانی در برنامه‌های فضایی و آمایش شهری با همبستگی‌های مهم اجتماعی-فضایی خانه و خانواده، خانواده و مسجد، خانواده و همسایگان، خانواده و خویشان، مسجد و همسایگان و... با تعامل و مشارکت و تعلق و امنیت و بستر پایداری شهر فراهم می‌شود.

- توجه و اهتمام ویژه در سیاستگذاری‌ها، برنامه‌ریزی‌ها و طرح‌های شهری به احیا هویت محله‌ای و رعایت سلسله مراتب‌های فضایی و عبوری از مرکز شهر تا خانه و محله بندی شهرها با علائم و نشانه‌ها، پلاکها، بن بست و ساختار فضای مرکزی همچون مسجد محله، بازارچه، مدرسه و... با محله بندی شهر قم با توجه به معیارهای همسایگی مسجد و شرایط کالبدی-فضایی و اجتماعی-فرهنگی و قومیتی شهر ضروریست.

- اهتمام ویژه به احیاء کارکردهای متکثر مسجد همچون افزایش تعاملات همسایگی و اجتماعی و افزایش مشارکت‌های اجتماعی و مدنی مسجد در شهر اسلامی-ایرانی مرکزیت و عنصر کانونی مسجد در محله با مکانیابی درست آن و اختصاص ردیف مالی سالانه در شهر داری قم برای اصلاح مکانی-فضایی مساجد که استقرار مناسبی ندارند و استقرار خدمات مورد نیاز محله در اطراف آن همچون مدرسه، مرکز درمانی، بازارچه و...

منابع

- ۱- اخوت، هانیه وهمکاران (۱۳۸۹)، معماری و شهرسازی سنتی در کشورهای اسلامی. تهران: هله.
- ۲- اعتضادی، ل (۱۳۷۸)، نقش مسجد در ساختار شهرهای مسلمان نشین. ماهنامه مسجد شماره 44.
- ۳- آکوچکیان، ا (۱۳۸۷)، از آرمانشهر فلسفی تا آرمانشهر توسعه ای. مجموعه مقالات همایش آرمانشهر شهر اسلامی. اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- ۴- پاپلی یزدی، محمد حسین وهمکاران. (1382). نظریه های شهر و پیرامون. تهران: سمت.
- ۵- پوراحمد، ا. (1389). ماهیت اجتماعی شهر اسلامی. فصلنامه شهر اسلامی - ایرانی، 11-1.
- ۶- حسینی، س. (1389). طراحی مرکز محله پایدار (نمونه موردی منطقه 5 تهران). تهران.
- ۷- حمیدی، م. (). شناخت و ساماندهی استخوان بندی اصلی شهر تهران.
- ۸- دهاقانی، ن. م. (1373). تحلیلی از ویژگی های برنامه ریزی شهری در ایران. 22.
- ۹- زمانی، بهادر و محسن هنرور. (1391). مبنی و معیار تکنیک چیدمان فضا. چهارمین کنفرانس برنامه ریزی و مدیریت شهری. مشهد مقدس.
- ۱۰- سلیم، ح. ب. (1381). شهرهای عربی اسلامی. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد.
- ۱۱- سناجردی، ح. ر. (1382). نظریه های شهر و پیرامون. تهران: سمت.
- ۱۲- شهابیان، پویان و ریحانه اسدی. (1392). بررسی تطبیقی معیارهای شهر اسلامی با قم. (pp. 555-569). قم: جهاد دانشگاهی قم.
- ۱۳- صالحی، ا. (1387). ویژگی های محیطی فضاهای امن شهری. تهران: مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری.
- ۱۴- صفری چابک، ندا و غلامرضا لطیفی. (1393, 5 14). باز آفرینی مفهوم محلهدر شهرهای ایرانی اسلامی. فصلنامه مطالعات شهری، 12-3 pp.
- ۱۵- فنی، ز. (1393). مطالعات و جغرافیای شهری معاصر. تهران: سمت.
- ۱۶- قم، س. م. (1392). محله بندی بافت تاریخی شهر قم. قم.
- ۱۷- کاظمیان، غ. (1383). تبیین رابطه ساختار حاکمیت و قدرت شهری با سازمان یابی فضا. تهران.
- ۱۸- مظفر، فرهنگ و اسدپور علی. (1391). نقش الگوهای شکلی و اجتماعی در ساماندهی فضاهای باز مجتمع های مسکونی. مطالعات شهری، 12-3.
- ۱۹- معصومی، س. (1389). توسعه محله ای در راستای پایداری کلاتشهر تهران. تهران: جامعه و فرهنگ.
- ۲۰- موسوی، میر نجف وهمکاران. (1389). تحلیلی بر شاخص های کمی و کیفی مسکن در سکونتگاههای غیر رسمی مطالعه موردی: محله شهر قائم شهر قم. فصلنامه آمایش محیط شماره 84-64، 11.
- ۲۱- موسوی، س. (1391). محله نوین الگوی جامعه شناسی شهری از توسعه محله ای. منظر شماره 73-67، 18.
- ۲۲- تنقی زاده، م. (1389). تاملی در چیستی شهر اسلامی.
- ۲۳- تنقی زاده، محمد. (1385). معماری و شهرسازی اسلامی. اصفهان: راهیان.

۲۴-هشام، ج. (1372). *پیدایش شهر اسلامی* (ا. س. مقدم، Trans.) استان قدس رضوی.

۲۵ یعقوبی، ا. (). *البلدان* (م. ا. آیتی، Trans.) تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

26-Atlas, R. (۱۹۹۴). *environmentall Barriers to crime*.

27-Barton, h. e. (۲۰۰۳). *shaping Neighbourhoods: A guide for health, sustainability an vitality*, spon press London and new York.

28-Brenner, N & Colleagues. (۲۰۱۲). *Cities for People Not Profit*. London & New York: Routledge.

29-Cook, P. (۱۹۸۰). *Localities: the changing face Of urban Britain*, London; Unwin Hyman. London.

30-Eben Saleh, M. (۲۰۰۰). *The architectural form and landscape as a harmonic entity in the vernacular settlements of Southwestern Saudi Arabia*. Habitat International, (24)4.

31-Giddense, A. (۱۹۸۴). *The Consitution Of Society, Policy, Oxford*.

32-Macuse, p & Kepen, V, R. (۲۰۰۰). *Globalization and Cities: anew spatialo order...* Blakwell, Publisher. UK.

33-Rabbat, N. (۲۰۰۹). *The Islamic City: Historicity and Abstraction* Masachussetts Institute of Technology.

34-Rohe, william. M. (۲۰۰۹). "From Local to Global, one Hundred Years of Neighborhood Planning ." *Journal of the American Planning Association*, Vol. 70, No. 2. PP. 281-238.